

КОНСТИТУЦІЙНА ЦІННІСТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ШЛЯХУ РОЗБУДОВИ СУЧАСНИХ ФОРМ ПАРТИЦИПАТОРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

THE CONSTITUTIONAL VALUE OF HUMAN RIGHTS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN FORMS OF PARTICIPATIVE DEMOCRACY

Лотюк О.С.,

доктор юридичних наук,

професор кафедри конституційного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснюється аналіз нових типів і форм демократії. Робиться висновок про те, що громадянське суспільство можливе лише в поєднанні з правовою державою. Конституція України є основним джерелом утворення українського громадянського суспільства. Побудова правової держави можлива лише за умови дотримання та розвитку конституційних прав і свобод громадян.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, права людини, демократія, права людини.

В статье анализируются новые формы демократии гражданского общества и государства. Делается вывод о том, что гражданское общество возможно лишь во взаимосвязи с правовым государством. Конституция Украины является основным источником создания украинского гражданского общества. Построение правового государства возможно только при условии соблюдения и развития конституционных прав и свобод граждан.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, правовое государство, демократия, права человека.

The article analyzes new types and forms of democracy. It is concluded that civil society is possible only in conjunction with the rule of law. The Constitution of Ukraine is the main source of the formation of Ukrainian civil society. The construction of a law-governed state is possible only on condition of observance and development of the constitutional rights and freedoms of citizens.

Key words: civil society, state, democracy, human rights.

Постановка проблеми. Нині інтерес до проблем виникнення, генези й перспектив розвитку демократії та громадянського суспільства зберігає свою традиційну актуальність у соціальних науках. Критеріями й індикаторами оцінки демократії, беззаперечно, визнаються права людини. Із кінця ХХ ст. ця проблематика привертає увагу й правознавців. При цьому не можна погодитись із Л. Герасіною, що правову науку цікавлять лише питання про «коло суб'єктів реалізації цивільного чи приватного права» [1]. Проблеми передумов виникнення громадянського суспільства та чинники, які цьому передували, нині активно досліджуються й у науці конституційного права (Ю. Барабаш, Д. Белов, І. Кресіна, П. Любченко, О. Скрипнюк, В. Федоренко й ін.). Адже перебіг сучасних конституційних процесів в Україні, з одного боку, перебуває під помітним впливом громадської активності волонтерських організацій та інших інститутів громадянського суспільства, а з іншого – має на меті розбудову плюралістичного й самодостатнього громадянського суспільства як надійного партнера й контролера держави.

Мета статті – дослідити нові форми демократії в процесі реалізації конституційних прав і свобод громадянами України.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі демократія починає ототожнюватися не лише з виборами та референдумом, а й із широкою участю громадянського суспільства та його інститутів в усіх сферах суспільного та державного життя. Саме демократія та конституціоналізм як поле легітимації цінностей і процедур демократії залишаються в період

сучасних трансформаційних процесів найбільш бажаними супутниками розвитку та функціонування громадянського суспільства для більшості держав світу. Недаремно Конституція України, як і домінуюча більшість інших конституцій світу, унормовує принцип демократії та демократичного розвитку держави й конститує основні демократичні процедури. Основна парадигма взаємодії громадянського суспільства та держави, за А. де Токвілем, полягала в тому, як зберегти демократію та забезпечити ідеали свободи, не послаблюючи при цьому державу, тобто раціонально поділити державну й недержавну сфери буття країни й визначити межі легітимного впливу держави на суспільство.

Нині західна ліберальна модель громадянського суспільства отримала поширення в багатьох сучасних конституціях. Але наявність розвиненого самоврядного громадянського суспільства та досконалість моделей унормування конституційних основ його розвитку та діяльності не заперечує перспективи подальшого партнерства з державою. Громадянське суспільство й держава в її інституціональному розумінні становлять дві невід'ємні складові частини одного явища (сучасного соціуму), які в реальності не можуть існувати одна без одної.

Наявність правової держави є досить вагомим чинником розвитку громадянського суспільства. Правова держава здатна визнавати в громадянському суспільстві важливого партнера й розбудовувати взаємні відносини на паритетних засадах. Можна погодитися з Р. Гринюком, що сучасна правова держава покликана забезпечувати діалог із людиною та гро-

мадянським суспільством [2]. Саме такий партнерський діалог, на наше переконання, є важливим каталізатором конституційного державотворення та правотворення в Україні.

Проте парадигма співіснування громадянського суспільства та держави не вичерпує передумови утвердження конституційних основ діяльності першого. Очевидно, що вірним супутником розвитку й ефективного формулювання громадянського суспільства є демократія. Так, Р. Даль указує на два взаємопов'язані аспекти демократичного процесу: участь громадян у політичному процесі й конкуренцію між політичними групами за заміщення посад. При цьому серед семи ключових інституційних гарантій демократичного процесу Р. Даль називає «автономію асоціацій (свободу створення організацій)» [3]. Отже, маємо дихотомічну природу детермінізму утвердження громадянського суспільства та демократії. Демократія є сприятливим середовищем для розвитку громадянського суспільства, а останнє є активним елементом демократії. Проте демократизація не завжди зумовлює розвиток і функціонування громадянського суспільства та конституювання легітимного простору для його діяльності в країні. Досить часто процеси демократизації очолюють еліти, і ці процеси засновані на домовленостях і компромісах старих і нових еліт, а в більшості недемократичних режимів навіть не допускають можливості появи хоча б обмеженого громадянського суспільства. Його місце тоді посідають протестні рухи й рухи за незалежність, але їхня корисність для розбудови плюралістичного, ліберального суспільства й партиципаторної громадянської культури також є сумнівною [4].

Схожа ситуація мала місце в Україні, коли Революція на граніті 1990 р., яка передувала проголошенню незалежності в Україні, мала на меті створити дискомфорт для старих комуністичних еліт і не допустити їх до влади. На жаль, унаслідок збереження при владі радянської номенклатури в 1991–2004 рр., громадянське суспільство в Україні залишалося несформованим. Помаранчева революція 2004 р. суттєво змінила конституційний ландшафт в Україні та започаткувала демонтаж старої номенклатури, який так і не був завершений через пакти старих і нових еліт і невдовзі привів до влади авторитарного главу держави В. Януковича. І лише третя революція, Революція гідності 2014 р., докорінно зламала посткомуністичну систему влади й викликала до життя нове громадянське суспільство, засноване на волонтерському русі. Нині оновлене громадянське суспільство в Україні доводить свою ефективність у сфері конституційного державотворення та правотворення.

Свого сучасного значення демократія набула після формування в Західній Європі вчень про суверенітет (Ж. Боден), суспільний договір (Дж. Лок), народний суверенітет (Ж.-Ж. Руссо), «соціальний капітал» (А. де Токвіль) і ін. У другій половині XIX ст. А. де Токвіль у роботі «Про демократію в Америці» робить висновок, що демократія є найоптимальні-

шою формою розвитку громадянського суспільства на засадах народовладдя, і обґрунтовує доктрину «виборчої демократії»: «Народ бере участь у прийнятті законів, обираючи законодавців; бере участь він і у втіленні в життя цих законів (шляхом обрання представників виконавчої влади). Можна сказати, що народ сам керує країною, бо права, надані урядові, вельми незначні й обмежені...» [5].

Світовій і насамперед європейській історії конституціоналізму та безпосередньої демократії відома значна кількість форм безпосередньої демократії. Це вибори, референдуми, виявлення громадської думки, плебісцити, народні обговорення, народні опитування, народні ініціативи й петиції (колективні письмові звернення), збори, мітинги, походи, демонстрації, а також такі виняткові (переважно немирні) стихійні форми народовладдя, як революції, повстання, громадянські війни, національно-визвольні та політичні рухи, протести, акції громадянської непокори, голодування, пікетування тощо. При цьому стихійні форми безпосереднього народовладдя, як правило, ставали разовими, виключними актами державотворення та правотворення громадянського суспільства. У конституціях і конституційних актах держав світу в нормувалися їх наслідки й здобутки, а не можливість їх повторення надалі.

Конституція та закони України не містять вичерпного переліку форм безпосередньої демократії, а також не визначають їхніх чітких юридичних ознак. Законодавець у ст. 69 визначив таке: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдуми й інші форми безпосередньої демократії» [6]. Традиційні форми безпосередньої демократії – вибори й референдуми – є серцевиною системи форм прямого народовладдя в Україні й мають найбільший державотворчий і правотворчий потенціал у нашій державі (за умови розвиненого та мобілізованого громадянського суспільства і його інститутів). Щоправда, нині громадяни України фактично позбавлені права на всеукраїнський і місцевий референдуми, оскільки Закон України «Про всеукраїнський референдум» [7] більше перешкоджає, ніж сприяє проведенню референдумів, а закон «Про місцевий референдум» так і не був прийнятий.

Основним суб'єктом виборів і референдумів є виборець, а їх результати є волею народу. Звичайно, можна вдаватися до т. зв. «широкого тлумачення» і вважати виборців представниками громадянського суспільства, а останнє – частиною народу. Але, на наш погляд, вибори й референдуми не можуть вважатися формою волевиявлення громадянського суспільства, хоча їх мобілізуючий вплив для громадянського суспільства видається доволі важливим. Зокрема, інститути громадянського суспільства активізуються в якості спостерігачів за дотриманням виборчого законодавства, а під час місцевих виборів можуть делегувати своїх представників до місцевих рад, на посади сільських, селищних і міських голів. Але найбільш важливими для розвитку громадянського суспільства є різні форми партиципаторної демократії. У цьому сенсі форми безпосередньої

демократії мають органічно поєднуватися з формами участі громадян, громадськості й інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами (громадськими консультаціями, громадськими експертизами, громадськими радами при органах державної влади тощо). При цьому форми участі громадян в управлінні державними справами не повинні ототожнюватися з формами безпосередньої демократії, безпідставно розширювати їх систему. Вони відрізняються за сутністю, змістом, суб'єктами та результатами. До того ж у сучасному світі інститут участі громадян в управлінні державними справами й захисті своїх прав, або ж інститут адвокатури (англ. *advocacy* – «громадська кампанія»), набуває все більшої ваги й популярності, сприяє мобілізації громадянського суспільства та його інститутів [8].

Важливою передумовою громадянського суспільства, тісно пов'язаною з демократією, стало утвердження природних і інших основоположних прав і свобод людини, які, починаючи з XVIII–XIX ст., почали закріплюватися в біллях про права та перших конституціях держав Європи й Америки. Як стверджують В. Погорілко й В. Федоренко, права людини стали основним гаслом і найбільшим здобутком тогочасних революцій і воєн за незалежність. Не випадково одним із перших загальновищезначущих конституційних актів в історії людства стала Декларація прав людини й громадянина 1789 р. у Франції, яку згадані вчені вважають «предтечею Загальної декларації прав людини 1948 р.» [9].

Нині конституційна цінність прав людини не піддається сумнівам. Як зазначає академік Ю. Шемшученко, «демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до прав і свобод людини та громадянина» [10]. Додамо, що ефективність громадянського суспільства також дуже легко перевіряється через оцінку стану дотримання конституційних прав і свобод людини.

Сприйняття прав людини як власних цінностей породжує готовність членів громадянського суспільства сприяти їх реалізації та за необхідності ставати на захист відповідних конституційних прав і свобод. Водночас реалізація та захист конституційних прав і свобод людини в Україні, що активізувалися під впливом зростання громадської активності в 2004–2016 рр., призводить і до збільшення в структурі громадянського суспільства частки правозахисних громадських організацій. При цьому українські вчені не обмежують правозахисні інститути громадянського суспільства лише профільними громадськими організаціями.

Не менш важливим чинником утвердження та розвитку громадянського суспільства є втілення в повсякденне життя громадян і громад принципу верховенства права, який Т. Аллан ототожнює з принципом «верховенства розуму». Зокрема, цей оксфордський професор права наголошує, що «...гідність усіх громадян і справедливе ставлення й повага до індивідуальної автономії є базовими передумовами ліберального конституційного ладу

й самою серцевиною принципу верховенства права» [11]. Утім, незважаючи на те, що ідея верховенства права посідає визначальне місце в доктрині конституціоналізму, згоди серед учених щодо її дискретного змісту та сутності досі немає.

Безперечно, трансформації громадянського суспільства від ідеї до конституційних принципів і положень сприяли й інші важливі передумови й цінності. Одні з них розвивалися паралельно з ідеєю громадянського суспільства й синхронно були вноормовані в конституціях і конституційних актах, а інші залишилися поза предметом позитивного конституційного унормування, але зберегли свій важливий вплив на подальший прогрес громадянського суспільства. Зокрема, серед таких ціннісних орієнтирів слід назвати принципи свободи й рівності. І хоча навіть відомі правознавці, такі, як Г. Кельзен, наголошували на неоднозначності цих цінностей [12], їхню роль у становленні конституційних засад громадянського суспільства складно переоцінити.

Так, В. Речицький вважає, що найважливішим критерієм для розмежування двох сфер (громадянського суспільства й держави) є саме відмінність їх пріоритетів. Якщо для держави такими пріоритетами залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність. Недержавні структури націлені на широку ініціативу, плюралізм і терпимість [13]. Цю позицію В. Речицького можна розвинути й на прикладі аналізу положень Конституції України, які унормовують цінності свободи й рівності (ст.ст. 25–26).

Принципи свободи й рівності стали ідеологічним складником системи конституційних прав і свобод, закріплених у Конституції України. У цьому сенсі прикметним є зміст ст. 25 Основного Закону про те, що кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права й свободи інших людей, і «має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток особистості» [14]. Тим самим Українська держава не лише визнає обов'язки людини перед громадянським суспільством, а й визначає основоположну мету буття такого суспільства – забезпечення свободи розвитку особистості, реалізації її конституційних прав і свобод.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що права й свободи людини, які отримали своє конституційне закріплення одночасно з громадянським суспільством, демократією та верховенством права й стали невід'ємною складовою частиною сучасного конституційного ландшафту, слід розглядати як: а) визначальну цінність і стимул для розвитку громадянського суспільства; б) мету функціонування громадянського суспільства; в) конституційно-правову форму діяльності основних інститутів громадянського суспільства, насамперед громадських правозахисних організацій. Завдяки універсальній цінності конституційних прав і свобод людини правозахисна сфера нині є визначальною сферою кон-

ституційного розвитку та діяльності громадянського суспільства в цілому.

На нашу думку, демократія сприяє розвитку громадянського суспільства та забезпечує його інструментарієм для легітимного функціонування: а) на документарному рівні, наповнюючи змістом діяльність громадян і інститутів громадянського

суспільства щодо участі в управлінні державою; б) на рівні конституційних процедур у сфері безпосередньої, представницької й інших типів і видів демократій. При цьому найбільш актуальними типами демократії для розвитку громадянського суспільства є безпосередня та партиципаторна демократія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: [монографія] / Г. Васильєва, В. Воднік, О. Волянська та ін.; за ред. М. Требіна. – Х.: Право, 2013. – С. 53.
2. Гринюк Р. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація: [монографія] / Р. Гринюк. – К.: Концерн «Видавн. дім «Ін Юре», 2004. – С. 327.
3. Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven (CT) / R. Dahl. – Yale University Press 1971. – P. 176.
4. Демократизация: [учеб. пособ.] / сост. и науч. ред.: К. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Инглхарт, К. Вельцель; пер. с англ. под науч. ред. М. Миронюка; предисл., сост. указателя М. Миронюк; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – С. 298.
5. Токвиль А. де. Демократия в Америке / А. де Токвиль; пер. с франц.; предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – С. 53.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 92. – Ст. 3729.
8. Федоренко В. Категорії «народний суверенітет», «народне волевиявлення», «безпосередня демократія», «форма безпосередньої демократії» та їх співвідношення в конституційній правотворчості та правозастосовній діяльності / В. Федоренко // Бюлетень Конституційної Асамблеї. – 2012. – № 3. – С. 20–23.
9. Погорілко В. Конституційне право України: [підручник] / В. Погорілко, В. Федоренко; за заг. ред. проф. В. Федоренка. – 4-е вид., перероб. і доопр.; передмова проф. В. Шаповала. – К.: «Вид-во «Ліра-К», 2012. – С. 240.
10. Шемшученко Ю. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. Шемшученко. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2010. – С. 239.
11. Аллан Т. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Аллан; пер. з англ. Р. Семківа. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – С. 11.
12. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: ВНТЛ-Класика, 2013. – С. 29.
13. Речицький В. Політичний предмет конституції: [монографія] / В. Речицький. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 90.
14. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.